

İSLÂM İKTİSADINDA MÜSLÜMAN İNSANIN TÜKETİCİ DAVRANIŞI VE FELÂHI CONSUMER BEHAVIOUR AND LIBERATION OF A MUSLIM IN ISLAMIC ECONOMICS

Dr. Öğr. Üyesi Yakup MAHMUTOĞLU

Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, E-posta: ymahmutoglu@gmail.com, Bayburt/Türkiye

ÖZET

Çağdaş/Batılı ekonomik sistemlerin teşvik ettiği veya dayattığı tüketim anlayışının dünya üzerindeki tüm insanları az-çok etkisi altına aldığı ve yönlendirdiği muhakkaktır. Özellikle bu ekonomik sistemlerin uygulandığı toplumlarda kaynakların (malın, servetin) kullanımı hususunda, tarihin hiçbir döneminde, günümüzde olduğundan daha fazla ölçsüz davranıldığı ve israf yapıldığı söylenemez. Bu durum, maalesef, Batılı ekonomik sistemlerden etkilenen İslâm toplumlarında da gözlemlenmektedir. O kadar ki, Müslümanların haram-helâl hassasiyeti oldukça zayıflamıştır.

Kur'an ve Sünnet merkezli deliller ve bilgiler ışığında, iktisadî anlamda "Müslüman insan (İslâm adamı)" kimdir, nasıl davranmalıdır? sorusu üzerine odaklanan bu çalışmada öncelikle "İslâm adamı" ile "iktisat adamı" kavramları ele alınmış ve aralarındaki farklar, ait oldukları ekonomik sistemlerin gaye ve ilkeleri/değerleri üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Müslüman insanın tüketim olgusuna yaklaşımının incelendiği kısımda ise, "tüketim kavramı" ve "Müslümanın tüketim anlayışı" üzerinden bir "Müslüman tüketici" profili/modeli çizilmiş ve ardından da Müslüman tüketicinin nasıl davranması gerektiğini belirleyen, onu Batılı ekonomik sistemlerdeki tüketici profilinden farklı kılan normatif ve ekonomi ötesi kurallara yer verilmiştir. Müslüman insanın felâhi konusunun irdelendiği son kısımda, ilk olarak, felâh kavramının dünyevî ve uhrevî anlamlarına/boyutlarına ve dolayısıyla felâhın her iki dünyayı elde etme çabası olduğuna temas edilmiştir. Bu maksatla, Müslüman insanın felâhını sağlayan ve aynı zamanda İslâm toplumunun (başkalarının) felâhına yönelik olan "zekât", "karz", "infâk" ve "fâiz yememe" gibi temel yükümlülükler bağlamında tüketici davranışlarına yer verilmek suretiyle çalışma tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müslüman insan, Tüketici davranışı, Harcama, Paylaşım, Felâh

ABSTRACT

It is obvious that the consuming approach promoted or imposed by Modern/western economic systems more or less affects and directs the people globally. We can claim that today is the most unmeasured and wasted period of the history in terms of resources (goods, treasury) especially in the communities where such economic system is implemented. Unfortunately, this case is also observed in Islam communities which are affected by Western economic systems so that sensibility of Muslims on unlawful and lawful concepts decreased considerably.

In consideration of Qur'an and Sunnah-based evidences, the present study focuses on the question, "Who is Muslim (Islam man), how should he behave?" and the concepts "Islam man" and "economy man" were discussed by revealing the differences between them, the purpose and principles/values of their economic systems. In the part where approach of a Muslim on consumption concept, a "Muslim consumer" profile was imagined over "concept of consumption" and "consumption approach of a Muslim"; and then normative and beyond-economy rules that determine behaviours of a Muslim consumer and differ him from Western economic systems. The last part reviewing the liberation of a Muslim addressed material and moral meanings/dimensions of the liberation concept and it is thereby specified that liberation is the effort to achieve both worlds. For this purpose, the study was completed to include consumer behaviours depending on basic obligations such as "zakat", "loan", "grant" and "avoiding interest".

Key words: Muslim, Consumer behaviour, Spending, Share, Liberation.

1. GİRİŞ

Yaşadığımız dünyada, şaşkıncı bir düzeyde israf ekonomisinin hâkim olduğunu görmekteyiz.¹ İnsanlık, üretim ve tüketim kıskaçına sokulmakta, insanlar devamlı olarak ihtiyacının üstünde tüketime yöneltilmekte ve her fert, adeta birer tüketim robotu haline getirilmek istenmektedir.² Bunun doğal sonucu olarak da, lüks tüketim art(ırıl)makta, reklam yoluyla sun'î ihtiyaçlar ortaya çıkartılmaktadır. Eşyaların tamir edilip ömrünün uzatılması yerine, hemen kullanılıp atılması yoluna gidilmektedir.³

¹ Bk. Sabahattin Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı (Toplum/İktisat/Siyaset)*, 2. Baskı (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005), 1: 67.

² Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 67; Saffet Sancaklı, *Asrın Afeti İsfraf*, 1. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 13.

³ Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 67.

Ne var ki, gelirin faize dayalı olması ve fakat zekât verme hassasiyetinin ve dolayısıyla zekât gelirin azalması ile toplumda dengesiz bir gelir dağılımı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple bir tarafta toplumun çok küçük ama çok zengin kesimi aşırı lüks ve israf içinde sefasını sürmekte, diğer tarafta düşük gelire sahip büyük çoğunluk ise zarurî ihtiyaçlarını bile karşılayamamaktadır. Dahası bir yandan zarurî ihtiyaç mallarının üretimine makul ölçüde kaynak ayrılmamakta, bir yandan da reklam, kredi gibi vasıtalarla insanların daha çok tüketmesi devamlı teşvik edilmekte ve böylece aile bütçesinin gelir-gider dengesi bozulmaktadır. Doğal olarak bu durum, sadece fertleri ve aileleri borç batağına sürüklemekle kalmamakta bazen de dinî ve manevî duygularından/değerlerinden taviz verme gibi telafisi imkânsız sıkıntılara da maruz bırakılmaktadır.¹

Kapitalist zihniyetin kültürel anlamda dünyaya hükmediyor ve manevî değerleri tehdit ediyor olması, günümüzde tüm insanlığın sorunu olarak gözükmektedir. Oysa hayatın gayesine ve dünyaya geliş sırrına vakıf olmuş olgun bir Müslümanın, mensubu olduğu din ve medeniyetin gereği olarak hiçbir konuda bilinçsiz, düzensiz ve dengesiz hareket etmesi beklenemez. Özellikle sosyal ilişkilerin en yoğun olduğu ticarî ve iktisadî konularda “ben” merkezli, kendi çıkarından başka ölçü tanımayan, mala/eşyaya/güce sahip olmak için her yolu meşru sayan günümüz kapitalist sistemi benimsemesi düşünülemez.

1.1. Müslüman İnsan/Adam (Homo-Islamicus) Kavramı

İslâm dini, iki dünya saadetini gaye edinmekte ve bir bütün olarak görmektedir. Nitekim “dünya, âhiretin tarlasıdır” düşüncesiyle dünya hayatını sonsuz bir hayata bağlamış ve ona göre ayarlamıştır.² İslâm, ne sadece (diğer ekonomik sistemler gibi) ekonomik doktrin, ne de sadece inanç sistemi olmaktan ibarettir. Aksine İslâm, inanç ve ekonominin yanında ibadet, ahlak, hukuk ve sosyal hayatı da içeren bir yaşam tarzı sunar.³ İslâm’ın, bu bütünsellik içerisinde ortaya koyduğu temel hükümler, tüketici davranışlarını Kur’ân ve Sünnet ilkeleri çerçevesinde şekillendirmeyi hedef alan bir Müslüman insan modeli teklif etmektedir.⁴ Dolayısıyla İslâm’ın öngördüğü ekonomi anlayışında insan, bu dünyada yalnız çıkarını düşünen ve diğerini sömürerek mal biriktiren bir iktisat adamı değil, ait olduğu dinin vaz’ ettiği prensiplere uygun olarak kazanan, paylaşan ve yaşayan İslâm adamı(Müslüman insan)dır.

1.2. Müslüman İnsan ile İktisat Adamı Kavramlarının Mukayesesi

Geleneksel (Kapitalist ve Marksist) iktisat anlayışında, tüketici için amaç faydanın en yüksek seviyeye çıkarılması (maksimizasyonu) olduğundan, bu sistemde fayda ancak, insanın en yüksek düzeyde ekonomik kazanç sağlayan (homo-economicus) olarak davranması ve tek uyarıcının da “para duygusu” olması halinde doruk seviyeye gelebilir.⁵ Oysa İslâm iktisat anlayışında tüketici (Müslüman insan) ise, iktisadî hayattaki davranışlarında, kendisinde yaratılıştan mevcut olan nefsinin tatmin ve menfaatlerini maksimize etme hislerini, Allâh’ın emir ve yasaklarıyla makul ölçülerde düzenleme amacı taşır.⁶ Başka bir deyişle, “İslâm’a göre insan, iktisadî hayatta bir iktisadî adam (homo-economicus) gibi davranmamalıdır. Bunun yerine “Allâh’ın ipine sınıksız sarılıp ayrılmayan” bir Müslüman insan (homo-Islamicus) modeli esas alınmalıdır”.⁷

Kaynakları, olaylara ve eşyaya bakışı birbirinden çok farklı olan bu iki ayrı iktisadî zihniyetin birbirinden oldukça farklı insan modeli sunuyor olması doğaldır. Fakat Müslüman insanın, geleneksel iktisat insanından farklı olabilmesi için kuşkusuz bir eğitime, ilahî emirleri öğrenmeye ihtiyacı vardır. Nitekim Yüce Allâh, eğitim ve öğretim işinin ne şekilde (hangi vasıtayla) yapılacağını, “Bu,

¹ Bk. Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 67-68.

² Bk. Bediuzzaman Said Nursi, *Sözler* (İstanbul: Söz Matbaacılık Yayıncılık, 2012), 851; Sezai Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 16. Baskı (İstanbul: Diriliş Yayınları, 2017), 16.

³ Benzer ifadeler için bk. Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 13, 16.

⁴ Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 68.

⁵ Munzir Kahf, “İslam Toplumunda Tüketici Davranışı Teorisine Bir Katkı”, *İslâm İktisadî Araştırmaları-I*, çev. Hüner Şencan, 1. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988), 39.

⁶ Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 59; *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 112.

⁷ Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1992), 59; *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 112.

kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allâh'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir” (el-Bakara 2/2) âyetinde de olduğu gibi insanlığın dikkatine sunmuştur.¹

Eğer insan bir eğitime tabi tutulmazsa, yaratılışında mevcut olan mala düşkünlük, nefesine bağlılık, cimrilik, egoistlik gibi vasıflar sebebiyle, iktisadî hayatta başarılı olmak için iktisadî adam gibi davranma eğilimi gösterecektir.² Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’in “Kadınlara, oğullara, yığın yığın altın ve gümüşe, güzel cins atlar ile sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı insanların aşırı sevgisi vardır...”(Âl-i İmrân 3/14) âyeti insanoğlunun fitratında barındırdığı bu zaafllara özellikle vurgu yapmıştır.³

Esasında insanın arzularına eğilimli yaratılmış olması bir noktaya kadar makul görülmüştür. Çünkü dünya hayatının devamı, ihtiyaçların karşılanması bu his ve temayüllerin insan fitratında var olmasını zorunlu kılmaktadır.⁴ Fakat “İslâm dini, insanın maddî sahadaki fitrî temayüllerini, manevî sahadaki yükselme gayretleriyle dengeleyici, hattâ birbirini tamamlayıcı kaideler getirmiştir. Karşılıklı denge sistemi içinde hareketlerini düzenleyebilen insan, iktisadî adam yerine Müslüman insan modelini oluşturur. Müslüman insan, davranışlarını bu denge içinde tutma sorumluluğu taşır”.⁵ Nitekim bu maksatla Yüce Allâh, “namaz bittiğinde yeryüzüne dağılın ve rızınızı arayın” (el-Cum’a 62/10) âyeti ile, her iki dünyayı kazanmaya talip olan Müslüman insanın, söz konusu fitrî ve manevî yönünü tatmin etmek için ilke vaz’ etmiştir.

Oysa günümüz dünyası, iktisadî anlamda kapitalist ve sosyalist olmak üzere, görünüşte birbirine zıt fakat insanın/insanlığın refahını sağlama sorununa sundukları çözüm (esasinda çözümsüzlük) önerileri açısından sonuçta aynı olan iki gruba ayrılmış ve çetin bir mücadelenin içine sokulmuştur. Esasında tüketici davranışlarında belirleyici unsur olan iktisat adamı modeli/görünümü, her iki iktisadî sistemin tüketime odaklanma anlayışında, son tahlilde, aynı olduğundan her ikisinde de israf kaçınılmaz olmuştur.⁶

2. MÜSLÜMANIN TÜKETİM ANLAYIŞI VE TÜKETİCİ DAVRANIŞI

2.1. Tüketim Kavramı

Tüketimi, “insanın ihtiyaçlarını gidermesi” diye ifade etmek mümkündür. İhtiyaçlar deyince de akla öncelikle beslenme, giyinme, barınma, eğitim-öğretim ve ulaşım gelmektedir.⁷ Arapça karşılığı *istihlâk* (*helâk etme*) olan ve tasarrufun zıddı olarak kullanılan tüketimi, bu sebeple birkaç yönden ele alıp anlamlandırmak mümkündür. Söz gelimi tüketim; bir malı kullanan kişide meydana getireceği doyum hissini ifade ettiği gibi, mal ve hizmetlere yapılan harcamalar anlamına da gelir.⁸ Tüketim, bir istek veya ihtiyaç sonucu gerçekleştiğinden, en sade ifadeyle *talep* demektir. Tüketicinin şimdiye ve geleceğe dair talepleri, ekonomik faaliyet için çok önemli bir motivasyon unsurudur. Çünkü söz konusu talepler, bir taraftan tüketicinin sahip olduğu kazancı eritmekte ve diğer taraftan da onu, gelirini artırmaya doğru teşvik ya da sevk etmektedir.⁹

Modern toplumlarda insanoğlunun, geçmişe oranla daha karmaşık istekler ve ihtiyaçlar algısına/anlayışına sahip olduğu açıktır. Dolayısıyla geçmişte isteklerin -günümüze oranla- sade oluşu tüketim yapısının da sade oluşunu sağlamaktaydı. Yeri gelmişken belirtelim, tüketim bir medeniyet meselesidir ve ne yazık ki, günümüz tüketim anlayışına etki eden Batı Medeniyeti, uyguladığı ekonomik sistemlerinde, insanoğlunun isteklerinin hem sayısının hem de çeşidinin artırılmasını hedeflemektedir. O kadar ki, İslâm dışı bu ekonomik sistemlerde, insanın ekonomik refahı, tüketim düzeyine ve tüm gücüyle tatmin etmek için uğraştığı isteklerinin fazlalığına göre

¹ Bk. Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 60.

² Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 60.

³ Bk. Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 60.

⁴ Bk. Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 61.

⁵ Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 61.

⁶ Bk. Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 68.

⁷ Ahmet Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, 2. Baskı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996), 48.

⁸ Hüseyin Arslan, *İslâm'da Tüketici Hakları*, 1. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 31, 32.

⁹ M. A. Mannan, *İslam Ekonomisi Teori ve Pratik*, çev. Bahri Zengin-Tevfik Ömeroğlu, 3. Baskı (İstanbul: Fikir Yayınları, 1976), 125.

ölçülme eğilimi taşımaktadır. Fakat İslâmî ekonomik sistem, iktisadî refahı iktisadî ahlaka bağlar. Dolayısıyla insana sadece maddî değil, manevî tatmin imkânı da sunar ve kaynakların yoğun kullanılarak tüketimin azaltılmasını hedefler.¹ İslâmî değerler sistemiyle uyumlu olan bu ekonomi türü *az tüketim ekonomisi* olarak nitelendirilir.²

Tek yönlü ve sınırsız tatmin odaklı olan “bugünkü dünyada bir israf ekonomisi hüküm sürmektedir. İnsanlar devamlı olarak tüketime teşvik edilmekte ve ihtiyacının üstünde tüketime yönlendirilmektedir. Lüks tüketim artmakta, reklam yoluyla sun‘î ihtiyaçlar ortaya çıkartılmaktadır. Kullanılan eşyaların tamir edilebilir ve dayanıklı olması yerine, hemen kullanılıp atılması yolu yaygınlaştırılmaktadır.”³ Oysa İslâm’ın değer yargıları ve insan fitratıyla çelişen böylesi bir tüketim anlayışı, esasında insanlığın felâhını teminle değil, -her iki dünya açısından- onun hüsrânıyla sonuçlanmaktadır.

Aslında burada, *kişi* kavramını anlamada/anlamlandırmada, *kişi-tüketim* ve *kişi-felâh* ilişkisini konumlandırmada birbirine zıt iki farklı medeniyet olan İslâm ve Batı’nın ortaya koyduğu ekonomik sistemlerin etkisine dikkat çekmek gerekir. Söz gelimi kişinin isteklerini tatmin ederken nasıl bir tüketim davranışı sergileneceği konusunda bugünkü ekonomi ile İslâm ekonomisi arasında, birbiriyle çelişen iki farklı yaklaşımın bulunduğunu görüyoruz. Daha açık ifadeyle, İslâm, bugün geçerli olan ekonomi sistemlerinde görülen madde merkezli (materyalist) tüketim eğilimini kesinlikle reddeder.⁴ Başka bir deyişle, İslâm ekonomisinin ahlâkî ve manevî ilkeleri, kişinin aşırı maddî ihtiyaçlarını azaltmayı hedefler.⁵ Buna paralel olarak, halkın genel refah seviyesinin çok üstünde gelir fazlalarının oluşmasına da müsaade etmez.⁶ Ayrıca lüks ve israf sınırlarına girmemek şartıyla tüketime müsaade etmekle birlikte bir takım maddelerin tüketimine ise yasak getirmiştir. Lüks ve israf sınırında belirleyici olan ise, toplumun içinde bulunduğu ortalama tüketim standardıdır. Dolayısıyla kaynakların, bu standardın altında tüketimi söz konusu olduğu sürece standardın üzerindeki malların üretimine tahsis edilmesi kabul görmemiştir.⁷

Sonuç olarak İslâm dini, tüketim(*istihlâk*)in düzenlenmesi ve planlanmasına oldukça önem vermiştir. Çünkü tüketimde, abartı veya cimrilik olmaksızın, dengeli harcama emredildiği gibi israf ve savurganlık da yasaklanmıştır.⁸

2.2. Müslüman Tüketici Kavramı

Tüketici kavramının, müşteri, satın alıcı vb. kavramlardan farklı algılanması gerektiği bir gerçektir. Serbest piyasa ekonomisinde, “tüketici” kavramı üzerine yapılan açıklamalardan hareketle, bu terimi İslâm iktisadına taşımak ve belli kayıt veya sıfatla kullanmak mümkündür. Şu halde *Müslüman tüketici*; İslâm’ın koymuş olduğu normatif ve ekonomi ötesi kuralları dikkate alarak kişisel arzu, istek ve ihtiyaçları için ürün, fiyat, dağıtım ve tutundurma denilen pazarlama bileşenlerini satın alan veya satın alma kapasitesine sahip olan gerçek kişi şeklinde tanımlanabilir. Ne var ki, her tüketici, birbirinden farklı arzu, istek ve ihtiyaçlara; farklı satın alma güç ve kapasitesine sahip olduğu için, birbirinden farklı davranış şekli ortaya koyar.⁹ Çünkü tüketici davranışı, içinde bulunulan şartlar (imkânlar ve ihtiyaçlar) ve belli ölçütler çerçevesinde ortaya çıkan, her ferdin kendi özelinde bir süreç ifade eden iş ya da işlemdir.

Müslüman tüketiciler her ne kadar birbirinden farklı davranışlar sergilese de, hepsinin davranışlarının genel çerçevesini, bahsi geçen normatif ve ekonomi ötesi (meta-ekonomik) kurallar belirler. Başka bir deyişle, bu kurallar bir tüketici modeli yani Müslüman insanın tüketime yaklaşım tarzını ortaya

¹ Bk. Mannan, *İslam Ekonomisi*, 125, 126; Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, 49. Ayrıca bk. Muhammad Akram Khan, *İslam İktisadına Giriş*, çev. Gökhan Umut, 1. Baskı (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 16-17.

² Khan, *İslam İktisadına Giriş*, 17.

³ Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı (Toplum/İktisat/Siyaset)*, 2. Baskı (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005), 1: 67.

⁴ Mannan, *İslam Ekonomisi*, 125.

⁵ Mannan, *İslam Ekonomisi*, 126.

⁶ Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, 49.

⁷ Tabakoğlu, “Giriş”, *İslâm İktisadi Araştırmaları-I*, 1. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988), 14.

⁸ Alî Abdurresûl, *el-Mebâdiu'l-İktisâdiyye fi'l-İslâm*, Takdim: Salâhuddîn Nâmık (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 128.

⁹ Arslan, *İslâm'da Tüketici Hakları*, 112; a.mlf., “İslâm'da Tüketici”, *İktisat ve Din* içinde, hazl. Mustafa Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 239.

koyar. Bu durumda, Müslüman insan genellemesinden Müslüman tüketici kavramına varmak mümkündür.¹

Müslüman tüketicinin duygu âlemi ve paralelindeki şuur yapısı, onun kişisel istek, arzu ve ihtiyaçlarına biçim verir. Müslüman tüketicinin karar verme özelliği de bu çerçevede neticeye ulaşır. Dolayısıyla ihtiyaçlarını tanımlarken/belirlerken, sahip olduğu bu düşünce yapısına göre bir mal ve/veya hizmet piyasasında aktif ya da pasif davranış içinde bulunur.²

3. Müslüman İnsanın Tüketime Yönelik Davranışlarında Uyması Gereken Normatif ve Ekonomi Ötesi Kurallar

Müslüman insanın tüketime yönelik davranışlarını sağlıklı bir şekilde tahlil edebilmek için İslâm'da mülkiyet kavramının iyi bilinmesi gerekir. Yaratılış kanunlarının da dâhil olduğu tüm mevcudat ve mahlûkat gibi his dünyası, algı ve bilgi kapasitesi ile insan da varlık âleminin bir parçasıdır ve Yüce Allâh'ın mülküne dâhildir.³

İnsanın bütün içtenliğiyle kendisine ait olduğunu düşündüğü/savunduğu hür iradesi/tercih hakkı (irâde-i cüziyye) bile Allâh'ın ona bir ikramıdır. İnsanın gündelik hayatta bireysel olarak veya ortaklaşa elde ettiği kazancı, söz konusu iradenin yine Yüce Allâh'ın vaz' ettiği kanunlar çerçevesinde ve makul/doğru bir şekilde kullanılmasının bir sonucu olduğuna göre, kullanılan sermaye (irade, beden ve emek) ve elde edilen kazanç gerçek manada insanın kendine ait olmamaktadır. O kadar ki, insan, herhangi bir şeyi, alın teriyle bile olsa, Allâh'ın mülkü olan beden ve duygularını kullanarak, Allâh'ın verdiği gıdayı tüketerek ve havayı teneffüs ederek kazanmaktadır. Şu halde, insanın kazandığı her ne varsa, gerçek manada Allâh'ın mülkiyetine ait olan ve fakat onun/kulun sahip olmasına izin verilen şeydir.⁴

Kur'ân-Kerîm'de, mülkün esas sahibinin Allâh olduğunu belirten âyetlere örnek olarak; “De ki: Ey mülkün sahibi olan Allâh'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın...”(Âl-i İmrân 3/26), “Göklerin, yerin ve bunlardaki her şeyin mülkü Allâh'ındır...”(el-Mâide 5/120), “Göklerdeki, yerdeki bu ikisi arasındaki ve toprağın altındaki her şey, yalnızca O'nundur.”(et-Tâ Hâ 20/6), “Göklerin ve yerin mülkü Allâh'ındır. Dönüş de ancak Allâh'adır.”(en-Nûr 24/42) âyetlerini gösterebiliriz.

Öte yandan, Kur'ân-Kerîm'de, insana ait olan (sahip olmasına izin verilen) mallardan bahseden âyetler de mevcuttur. Söz gelimi, “Birbirinizin mallarını aranızda haksız yere yemeyin...”(el-Bakara 2/188), “Malını, insanlara gösteriş olsun diye harcayan kimse gibi...”(el-Bakara 2/264), “...Eğer tövbe ederseniz, anaparalarınız (sermayeniz) sizindir...”(el-Bakara 2/279), “Rüşdüne erişinceye kadar yetimin malına ancak en güzel şekilde yaklaşın...”(el-En'âm 6/152), “Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al...”(et-Tevbe 9/103) âyetleri, insanın mecazî anlamda malik/sahip (yani emanetçi) olduğunu gösteren âyetlerdir.

Mülkün asıl sahibinin Allâh olduğu inancı Müslüman insanın kalbinde karar kıldığı zaman, doğal olarak elde ettiği servetin de kendisine verilen bir emanet olduğuna inanır. Dolayısıyla insan, zevklerine uygun sınırlar getirme ve bu serveti kullanma konusunda Allâh'ın koyduğu bir takım kurallara uymak yani serveti paylaşmada Allâh'ın ve diğer insanların haklı alacaklarının olduğunu kabul etmek durumundadır.⁵ Nitekim Yüce Allâh, “(Allâh ve Resûlüne iman edin ve sizi üzerinde tasarrufa yetkili kıldığı maldan, (Allâh yolunda) harcayın. İçinizden iman edip de (Allâh yolunda) harcayanlar var ya; onlar için büyük bir mükâfat vardır.”(el-Hadîd 57/7) ve “...Allâh'ın size verdiği maldan onlara verin...” (en-Nûr 24/33) âyetleriyle bu noktaya özellikle dikkat çekmektedir.

¹ Arslan, *İslâm'da Tüketici Hakları*, 113; a.mlf., “İslâm'da Tüketici”, 239.

² Arslan, *İslâm'da Tüketici Hakları*, 113; a.mlf., “İslâm'da Tüketici”, 239.

³ Bk. Enes Zerka, “İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım”, *İslâm İktisadı Araştırmaları-I*, çev. Ahmet Tabakoğlu, 1. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988), 29.

⁴ Bk. Zerka, “İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım”, 29.

⁵ Bk. Zerka, “İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım”, 30. Benzer ifadeler için ayrıca bk. Mübârek, *İslâm İktisat Nizamı*, 97, 98.

Ayrıca ifade etmek gerekir ki, İslâm'da, insanın meşru yollardan mal ve servet sahibi olma hakkı bulunsa da, servetini istediği şekilde kullanma/tüketme hakkı yoktur. Bu konuda bir takım sınırlamalar konulmuştur. Şu halde İslâm'ın mefsedet saydığı sosyal ve ahlakî zararlara neden olan harcamalar doğal olarak yasaklanmıştır.¹

Hâsılı, “İslâm dininde, insanın iktisadî davranışları yoğun bir meta-ekonomik kaideler bütünü içinde belli mecralara doğru kanalize edilmiştir. Bu sebeple “Müslüman insan” modelinin gelişmesi için, insanın, her şeyden evvel bu kaideler bütünü hakkında bilgi sahibi olması, sonra da bunları davranışları içinde uygulamaya koyma gayreti içinde bulunması istenmiştir. Bu husus ancak eğitimle, talim ve terbiye ile gerçekleşebilir”.²

M.A. Mannan, İslâm'ın, tüketim konusunda doğruluk, temizlik, itidâl (denge), bağış ve erdemlilik olmak üzere beş ilke ortaya koyduğunu belirtmektedir.³ Aşağıda, bu beş ilkeyle muhteviyat itibariyle benzerlik/paralellik arz eden alt başlıklara ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

3.1.1. Tüketim Harcamalarını İslâmî Meşruiyet Alanı İle Sınırlandırmak

Allâh Teâlâ şöyle buyuruyor: “Ey imân edenler! Mallarınızı aranızda bâtil yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allâh, size karşı çok merhametlidir.”(en-Nisâ 4/29). Âyette de beyan edildiği üzere, *bâtil* olan her türlü tasarruf yasaklanmıştır. Şu halde her ne kadar âyette, mallardan çoğunlukla kastedilen “yemek/ekletmek (*te'küil*)” olduğu için, gayrimeşru (haram) olan yemekten nehiy ifadesi varsa da, aslında gayrimeşru (bâtil) yollarla yapılan her türlü tasarruf (ticarî işlem ve harcama) yasaklanmıştır.⁴ Nitekim faiz, kumar, gasp, hırsızlık, ihanet, yalan yeminle başkasının malını almak vb. haram yollarla başkasının malına sahip olmak ve bir de kişinin kendi malını, Allâh'ın yasakladığı yollara/şeylere (günah, isyan için) harcaması da malları “bâtil” yollarla yeme anlamına dâhil edilmektedir.⁵

Öte yandan Nisâ sûresinin 29. âyetinde; toplumun faydası, huzur ve dirliği için mal-para, emek-ücret gibi mübadele türlerinin karşılıklı rıza ile olması meşru kılınmış, rızasız ve haksız kazancın geçici refah ve fayda sağlasa bile ardından isyanlar, ihtilaller ve felaketler getireceği belirtilmiştir. Bu şekilde elde edilen gelir ve refahın, malların bâtil yollarla yenmesi anlamına geleceği ve bunun da meşru olmadığı vurgulanmıştır.⁶

3.1.1.1. Helâl ve Temiz Mal Tüketmek

Yüce Allâh, tüketime dair açık ve emredici hükmünü, “Ey insanlar! Yeryüzündeki şeylerin helâl ve temiz (*tayyib*) olanlarından yiyin. Şeytanın izinden yürümeyin. Çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır”(el-Bakara 2/168) ve “Allâh'ın size rızık olarak verdiklerinden helâl, iyi ve temiz (*tayyib*) olarak yiyin ve kendisine inanmakta olduğunuz Allâh'a karşı gelmekten sakının”(el-Mâide 5/88) âyetleriyle vaz' etmiştir. Bu iki âyette, sadece besine harcanan kazancın değil, aynı zamanda besinin kendisinin de helâl olması istenmektedir.⁷

Her iki âyette de geçen *helâlin* kelime anlamı, “bir şeyin bağını çözmek” demektir. Yani “helâl” lafzı ile, kendisinden faydalanılması mubah olan veya faydalanılmasına engel olunmayan şey kastedilmektedir. Kezâ her iki âyette geçen *tayyib* ise; haram olma (hürmet) şüphesinden uzak olan nimet demektir.⁸ Şu halde helâl ve tayyib olan nimetler, zikredilen vasıflara sahip olduktan sonra doycak kadar yemek mubah sayılmıştır. Buna işaretle Allâh Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “De ki: ‘Allâh'ın, kulları için yarattığı zineti ve temiz rızık kim haram kılmış?’...”(el-A'râf 7/32). Çünkü

¹ Bk. Ebû'l-A'lâ el-Mevduđî, *İslâm'da İktisat Nizamu*, çev. Tüzün Demirel (Ankara: Hilal Yayınları, 1966), 41.

² Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 61.

³ Bk. Mannan, *İslam Ekonomisi*, 127.

⁴ Mehmed Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri (Hulâsâtü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an)*, 4. Baskı (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966), 1: 322; 3: 901.

⁵ Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri*, 3: 901-902. Malları “bâtil olarak yeme” kapsamında zikredilen diğer işlemler için bk. *Büyük Kur'an Tefsiri*, 1: 323.

⁶ Bk. Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 68-69.

⁷ Mannan, *İslam Ekonomisi*, 127.

⁸ Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri*, 1: 284.

yasaklamanın (hürmetin) iki sebebi/vasfı vardır: Birincisi, pis ve zararlı olma; ikincisi ise, başkasının hakkına taalluk ediyor olmadır.¹

Şu halde Müslüman insanın tüketim konusunda, haramlardan uzak durma, helâlden tüketme, temizlik, israf ve cimrilikten kaçınma, sağlık ve çevreyi hesaba katma gibi bir takım ilkelere riayet etmesi gerekir.² Anlaşılan İslâm, tüketilen malların helâl ve temiz olmasını talep ederken aynı zamanda ahlakî ve sosyal zararlara sebep olan gayrimeşru harcamalardan da uzak durulmasını emretmektedir. Nitekim domuz eti ve leş yemek, şarap (alkollü içki) içmek, kumar oynamak ve zina etmek bu sebeple haram kılınmıştır.³

Ayrıca hem el-Bakara 2/168’de hem de el-Mâide 5/88’de israfı terke, rızkın bir kısmını tasadduka teşvik etmek için rızkın “bazısını” yemeğe delâlet eden “min/من” lafzıyla, “size verilen nimetlerden bazısını/مما رزقكم” ifadesi kullanılmıştır.⁴ Buradan hareketle, İslâm iktisadında biriktirme ve gayrimeşru şekilde harcama değil, hem yeni gelir ortaya koyan ve hem de âdil gelir bölüşümü sağlayan bir harcama sisteminin esas alındığı söylenebilir.⁵

3.1.1.2. Kul Hakkı Yememek

Yüce Allâh, gerek Bakara sûresinin 188. âyetinde, gerekse Nisâ sûresinin 29. âyetinde, “Mallarınızı aranızda bâtil yollarla yemeyin...” buyurmaktadır. Bu ifadede, bahsi geçen *mal*dan asıl maksat “yemek/ekil” olduğundan, bu fiil yasaklanmıştır. Ne var ki, bu nehyin kapsamına, kuşkusuz diğer işlemler/harcamalar (*tasarrufât*) ve faydalanmalar da dâhildir. Söz gelimi bu işlem; (yemek değil de) elbise giymek, ata binmek, deveye yük yükletmek olduğunda da haramdır.⁶ Dolayısıyla bahsi geçen âyetlerde zikredilen ifadede; sizden hiç biriniz hırsızlık, gasp, faiz ve rüşvet vb. bâtil (haram) yolla başkasının malını yemeyin. Ayrıca yalan yere şahitlik, inkâr veya iftirada bulunmak suretiyle insanların mallarından bir kısmını yetkililere/hâkimlere (*hukkâm*) vermek ve kendiniz yemek için yetki ve otorite sahiplerine başvurarak mahkemelerde dolaşıp durmayın. Zira nasıl ki, sahibinin izni olmadan başkasının malını yemeniz haramdır, yetki sahiplerine (bâtil olarak) vermeniz de haramdır.⁷ Çünkü bunların hepsi, başkasının hukukuna tecavüz, hakkını gasp ve mubah olmayan (haram) şeye el uzatmak demektir.⁸

3.1.2. Tüketim Mallarında ve Harcamalarında Dengeli Olmak, İsrraftan Kaçınmak

Sözlükte, “haddi aşma, hata, cehalet, gaflet anlamlarına gelen “*serefe*” kökünden türemiş olan *israf*; kişinin “inanç, söz ve davranışta dinin, akıl veya örfün uygun gördüğü ölçülerin dışına çıkması, özellikle mal veya imkânları, meşru olmayan amaçlar için saçıp savurması”⁹ demektir. Daha sade bir ifadeyle israf, “gerçek, meşru ve makul olanın dışına çıkmak, itidal(denge)den sapmak”¹⁰, “mal harcamada sınırı aşmak”¹¹, “çok miktarda malı değersiz amaçlar için harcamak”¹² olarak tanımlanabilir.

İsraf kavramı, maddî-manevî her türlü nimetin yaratılış gayesi dışında kullanılması, gereksiz yere tüketilmesi şeklinde geniş bir anlam dünyasına sahip olmakla beraber, ekonomi ilminde daha çok,

¹ Vehbi, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 1: 284.

² Bk. Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, 48-49.

³ Bk. Mevduđi, *İslâm’da İktisat Nizamı*, 40, 41.

⁴ Vehbi, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 4: 1311.

⁵ Bk. Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, 50.

⁶ Vehbi, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 1: 322; 3: 901.

⁷ Vehbi, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 1: 322.

⁸ Vehbi, *Büyük Kur’ân Tefsiri*, 1: 323.

⁹ Ebü Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, “Serefe”, *es-Sihâh Tâcu’l-Luğa ve Sihâhu’l-Arabiyye*, thk. Emîl Bedî’ Ya’kûb-Muhammed Nebîl Tarîfî, 1. Baskı (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1420/1999), 4: 79; Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, “Serefe”, *Lisânu’l-Arab* (Beyrût: Dâru Sadr, ts.), 7: 172-173; Cengiz Kalleg, “İsraf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23: 178-179. Ayrıca bk. Nezih Hammâd, *İktisadî Fıkıh Terimleri*, çev. Recep Ulusoy (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 174.

¹⁰ Kalleg, “İsraf”, 23:178.

¹¹ Alî b. Muhammed eş-Şerîf el-Curcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât* (Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1985), 23; Muhammed ‘Ammâre, *Kâmûsu’l-Mustalahâti’l-İktisâdiyye fi’l-Hadâreti’l-İslâmiyye*, 1. Baskı (Beyrût-Kahire: Daru’ş-Şurûk, 1413/1993), 48; Hammâd, *İktisadî Fıkıh Terimleri*, 174.

¹² Curcânî, *Kitâbu’t-Ta’rifât*, 23; Vezâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûn’l-İslâmiyye, “İsrâf”, *el-Mevsu’atu’l-Fıkhiyye*, 2. Baskı (Kuveyt: y.y., 1406/1986), 4: 176; ‘Ammâre, *Kâmûsu’l-Mustalahâti’l-İktisâdiyye fi’l-Hadâreti’l-İslâmiyye*, 48.

maddi harcamalardaki aşırılık anlamında ele alınmıştır.¹ Dolayısıyla biz de, çalışmamızda, bu anlamı üzerine odaklanmış bulunmaktayız.

Nitekim İslâm hukukçuları da, aynı anlam üzerinden israfın; a) haramlarda meydana gelmesi b) harcamanın aslında mubah bir konuda olmasına rağmen meşru/helâl olmayan yolla yapılması, yani malın, helâl olan alanlarda harcanmakla beraber, normalin üstünde ve ihtiyacın dışında israf edilmesi olmak üzere iki halinden bahsetmektedirler.²

3.1.2.1. Yiyecekleri Zayı Etmek ve Aşırı Yemek İsriftir

İslâm'da yiyeceğin hem israf hem de ifsad edilmesi yasaklanmıştır. Her iki halde de yiyeceğin boşa harcanması söz konusudur. Bu hususa işaretle Kur'ân-ı Kerîm'de, "Ey Âdemoğulları!...Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O (c.c), israf edenleri sevmez" (el-A'râf 7/31) buyurulmuştur. Keza Hz. Peygamber'den (s.a.v) de, "Allâh (...), malı boşa harcamak (*idâ'etu'l-mâl*)dan hoşlanmaz"³ mealinde hadis nakledilmiştir.⁴

İsrafın değişik şekillerinden bahsetmek mümkündür. Bunlardan biri de, doyduktan sonra yemektir.⁵ Hz. Peygamber'in, "İnsanoğluna, kendisini ayakta tutacak birkaç lokma yeter..."⁶ buyurmuş olmasına rağmen, günümüzde birçoklarının beslenme tarzı, vücudu taşımaya yönelik olmaktan çok, vücudun taşımak zorunda kaldığı bir yük haline dönüşmüştür. O kadar ki, beslenmede israfa gidilmesi yani alınan fazla gıdanın yakılamaması, bir takım hastalıklara sebebiyet vermektedir.⁷ Söz gelimi, gelişmiş ülkelerdeki istatistikî verilere bakıldığında, aşırı beslenme sonucu ortaya çıkan obez insanların oranı neredeyse %40'lara varmıştır. Oysa aşırı beslenme diye adlandırılan obezite, birçok hastalığa sebep olan ve kendisiyle acil bir şekilde mücadele edilmesi gereken bir "hastalık" olarak görülmektedir. Bunun bir sağlık sorunu olmanın yanında, ciddi ekonomik sorun olduğu da açıktır. Çünkü bu tür insanlar için harcanan para ile, dünya üzerinde açlıktan kıvranan hatta ölen milyonlarca insanın beslenme ihtiyacı rahatlıkla karşılanabilirdi.

Diğer taraftan Hz. Peygamber, "Âdemoğlu karnından daha kötü bir kap doldurmamıştır. Yemek gerektiğinde, üçte birini yemeğe, üçte birini suya, üçte birini de nefsin için ayır"⁸ hadisiyle, asırlar öncesinden insanoğlunun aşırı beslenme (gıdalanmada israf) hastalığı/düşkünlüğü sebebiyle ortaya çıkacak zararlara veciz bir şekilde işaret ve ikazda bulunmuştur. Hadiste kâfi derecede yeme-içme tavsiye edilmiş ve fakat doyduktan sonra yeme-içmenin ise zarardan/hastalıktan başka bir şey olmadığı vurgulanmıştır. Böyle yapmanın ise, hem yiyeceği zâyi'/israf etme hem de mideyi çöplüğe çevirme anlamına geleceği îmâ edilmiştir. Hâlbuki kişinin ihtiyacından fazla olanı yemesi, onunla açlığını giderecek muhtaç kişilerin hakkına tecavüz etmek anlamına gelmektedir ki bu haramdır.⁹ Bu durumda çare, yeme içmede israftan kaçınmak, dengeli/mutedil olmaktır.¹⁰

3.1.2.2. Harcamalarda Lüks ve Gösteriş İsriftir

İslâm'da, fitrî zevk ve lezzetler, makul harcamalar meşru görülmüş ve fakat israf ve gereksiz harcamalar; servetin lüks ve nefis tatmini için kullanılması haram/yasak kılınmıştır.¹¹ Nitekim helâl

¹ Bk. Sancaklı, *Asrın Âfeti İsrâf*, 6, 9.

² Bk. Hammâd, *İktisadî Fıkah Terimleri*, 174. Benzer ifadeler için ayrıca bk. Vezâretu'l-Evkâf ve's-Şuûn'l-İslâmiyye, "İsrâf", 4: 176; 'Ammâre, *Kâmûsu'l-Mustalahâti'l-İktisâdiyye fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, 48.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992), İstikrâz, 19; Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc Muslim, *Sahîhu Muslim* (İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Akdiye", 1715; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed İbn Hanbel, *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrût: Dâru Sadr, ts.), 2: 327, 360; 4: 246, 249, 254.

⁴ Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *İslâm İktisadında Helâl Kazanç (Şerhu'l-Kesb)*, Takdim ve Tercüme: Mustafa Bakır (İstanbul: Seha Neşriyat, 1993), 90.

⁵ Serahsî, *İslâm İktisadında Helâl Kazanç (Şerhu'l-Kesb)*, 91.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sunenu İbni Mâce* (İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Et'ime", 50 (3349).

⁷ Bk. Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 73.

⁸ Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre İbn Müsa, *Sunenu't-Tirmizî* (İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Zühd", 47 (2380); İbn Mâce, "Et'ime", 50 (3349); İbn Hanbel, *Musned*, 4: 132.

⁹ Serahsî, *İslâm İktisadında Helâl Kazanç (Şerhu'l-Kesb)*, 91-92.

¹⁰ Bk. Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 73.

¹¹ Bk. Mevdudî, *İslâm'da İktisat Nizamı*, 41.

daresi insanın keyfine kâfi gelecek kadar geniş tutulmuştur.¹ Bu konuda birkaç âyetten bahsetmek mümkündür. Mesela Yüce Allâh, “Akrabaya, yoksula ve yolda kalmış yolcuya haklarını ver, fakat saçıp savurma. Çünkü saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankörlük etmiştir”(el-İsrâ 17/26-27) âyetleriyle, gereksiz harcamalarda bulunmayı yasaklamış ve böyle yapanları şeytanla arkadaşlık yapan nankörler olarak nitelemiş ve de şiddetle kötümüşür.² Diğer taraftan, “Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arasında dengeli bir harcamadır”(el-Furkân 25/67) âyetinde, harcama hususunda mü’minlerin vasıflarının nasıl olması gerektiği hususunda bir tespit ve müjde söz konusu iken, “Eli sıkı (cimri) olma, büsbütün eli açık (müsrif) da olma”(el-İsrâ 17/29) âyetinde ise bir ikaz vardır. Daha açık ifadeyle, hem el-Furkân 25/67’de, hem de el-İsrâ 17/29’da, insanın sahip olduğu nimetleri gereksiz ve aşırı şekilde harcaması anlamındaki israf yasaklandığı gibi, helâl olan bir şeyden yararlanmaktan nefsi mahrum etmek anlamındaki cimrilik de hoş görülmemiştir. Müslüman insanın, maldan faydalanma hususunda şeriatın belirlediği kurullarla kayıtlı olduğu ve mala sahip olsa da mutlak tasarruf hakkına sahip olmadığı vurgulanmıştır.

Makro düzeyde ifade edecek olursak, hem tüketim hareketine sekte vuran ve de üretimi ve geliri hedefinden saptıran “cimrilik” haline, hem de malın gereksizce saçılıp savrulması anlamındaki sefahate/israfa dikkat çekilmekte ve her ikisinin de olumsuz davranış olduğu dile getirilmektedir.³ Ayrıca tüketici davranışlarında israf, sadece makro iktisat açısından kaynakların dağılımını ve ekonomideki tasarruf ve tüketim oranlarını etkilemekle kalmaz, mikro iktisat açısından, ferdi tüketim ve tasarruf dengelerini de bozar.⁴ Oysa Müslüman, harcamalarında çılgınca tüketimden, lüks ve gösterişten uzak durmalıdır. Çünkü Müslüman insan, hem menfaatini düşünen iktisat adamı (*homo-economicus*) hem de Allâh’ın, yeryüzünün halifesi ve yaratılmışların en şerefliisi olarak nitelendirdiği sorumlu bir varlıktır.⁵

3.1.3. Tüketim Miktarını İhtiyaca Göre Belirlemek

Bencilik, aşırılık ve şehvet vb. güdülerle ihtiyaçları ve tüketimi artırmak İslâm iktisat anlayışına terstir.⁶ Bu sebeple tüketicinin zarurî ihtiyaçlara öncelik vermesi gerekir. Aksi takdirde hiçbir zaman zayıf, muhtaç ve fakirin elinden tutmak, ihtiyacını karşılamak mümkün olmaz. Burada, Abdullâh b. Abbâs’tan (r.a) rivayet edilen, “yanı başındaki komşusu açken tok olarak geceleyen kimse (kâmil) mümin olamaz”⁷ hadisini zikretmek gerekir. Oysa günümüzde dünyanın birçok yerinde zarurî ihtiyaçlarını karşılayamadığı için her gün yüzbinlerce insan ölmektedir. Çünkü onlar, kendilerine kayıtsız kalan tok komşuları yüzünden bu haldedirler.⁸

İslâm, Müslüman insanın, sermayesini/parasını ya kendi ihtiyaçlarını karşılamak ya da diğer insanların yararlanabileceği iş alanlarına yönlendirmek üzere kullanmasını arzu eder.⁹ Esasında insanın, tüketici veya üretici olarak kullandığı herhangi bir şey, iktisadî olarak serbest olsa bile ahlakî bakımdan serbest değildir.¹⁰ O kadar ki İslâm, Müslümanın, ne kadar çok kazanırsa kazansın, kendisi için yeterli/gerekli olan miktarı ayırıp gerisini insanlarla paylaşmasını ve âhiret sermayesi yapmasını

¹ Bk. Nursi, *Asâ-yı Mûsa* (İstanbul: Sözlere Yayınevi, 1995), 21; a.mlf., *Küçük Sözlere* (İstanbul: Sözlere Neşriyat 2012), 36.

² Vehbi, *Büyük Kur’an Tefsiri*, 8: 2971-2972.

³ Muhammed el-Mübârek, *İslâm İktisat Nizamı (Esasları ve Genel Kaideleri)*, çev. Hüsâmettin Cemal (İstanbul: Çığır Yayınları, 1978), 119.

⁴ Zaim, *Türkiye’nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 67.

⁵ Bk. Zaim, *İnsan-İslâm ve Ekonomi*, 62; *Türkiye’nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 75.

⁶ Bk. Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, 48.

⁷ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-Musannef fi’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, 1. Baskı (Riyâd: Mektebetu’r-Ruşd, 1409), 6: 164.

Hadisin aynı manayı ifade etmekle beraber değişik lafızlarla gelen (ما آمن بي من بات شبعان وجاره جائع إلى جنبه وهو يعلم به) rivayeti için bk. Celâluddin b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Câmi’u’s-Sağîr fi’l-Ehâdisi’l-Beşri’n-Nezir*, 4. Baskı (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2008), 476; Zeynuddin Abdurrahûf el-Münâvî, *et-Teyisir bi Şerhi’l-Câmi’i’s-Sağîr*, 3. Baskı (Riyâd: Mektebetu’l-İmâmi’ş-Şâfiî, 1408/1988), 2: 653; Ebû Abdurrahmân Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletu’l-Ehâdisi’s-Sahîha*, 1. Baskı (Riyâd: Mektebetu’l-Me’ârif, 1-5.ciltler: 1415/1995 - 6.cilt: 1416/1996 - 7.cilt: 1422/2002), 1: 279. Ayrıca bk. İbn Hanbel, *Musned*, 1: 55.

⁸ Bk. Zaim, *Türkiye’nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 70.

⁹ Bk. Mevdudî, *İslâm’da İktisat Nizamı*, 42.

¹⁰ Zerka, “İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım”, 30.

ideal olarak gösterir.¹ Çünkü çok imkâna sahip olmak, çok tüketmeyi meşru kılmaz. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'in şu hükmü bu noktaya işaret etmektedir: "...Sana Allâh yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: 'ihtiyaçtan arta kalanı'. Allâh, size âyetleri böyle açıklıyor ki düşünesiniz"(el-Bakara 2/219). Nitekim âyette geçen "ihtiyaçtan arta kalan/العفو" ifadesi, bir şeyin fazlası demektir. Burada Allâh Tealâ, mal sahiplerinden, kendi durumlarına (sahip oldukları zenginlik ve servete) göre, ihtiyaç fazlasını sadaka olarak vermelerini istemektedir. Böyle davranmada, yani Allâh Tealâ'nın ortaya koyduğu şer'î hükümleri düşünüp gereği gibi amel etmede hem dünyayı hem de âhireti kazanma gayesi vardır. Nitekim Hz. Peygamber'in terbiyesinde yetişen sahabe-i kiram da bu şekilde anlamış ve tatbik etmişlerdir.²

Müslüman insan, kendisine bahşedilen nimetlerden dolayı, nimetlerin yaratıcısına ve sahibine şükreder, O'nu (c.c.) çokça zikreder, kanaat ve tevekkül ile sahip olduğu nimetleri diğer hak sahipleriyle de paylaşır.³ Bu durumda Müslüman tüketicinin kendi ihtiyacını/nafakasını karşıladıktan sonra, fazlasını, başkalarının istifadesine sunmak üzere harcadığı para, bir bakıma onların da ihtiyaçlarının tespit ve teminine yönelik bir tasarruftur. Böylece hem kendisinin felâhını ve hem de başkalarının refahını sağlamış olur.

3.1.4. Zaruret Olmadıkça Borç Yapmamak

Borç altına giren kimse, huzurunu kaçırarak büyük bir yük/sorumluluk yüklenmiş demektir. En kısa zamanda ödeyebilme imkânı bulması ve bu yükten kurtulması gerekir. Bu yüzden İslâm'da, mecbur kalmadıkça borç altına girmek uygun bulunmamıştır.

Hz. Peygamber'den (s.a.v) rivayet edilen bir kaç hadiste, borcun insan hayatını sıkıntıya soktuğu; hürriyet, şahsiyet ve şerefini zedeleyen çok önemli bir etken olduğu vurgulanır. Öyle ki, Hz. Peygamber'in, borçlu olarak ölen kişinin cenaze namazını kılmadığına⁴ ve bu kişinin kabrinde rehin kalmış olacağını söylediğine dikkat çekilir.⁵ Bu sebeple borçluya kolaylık sağlanması gerektiği ifade edilir. Hâsılı Hz. Peygamber, Müslümanları borca karşı uyarılmış ve borçlanmamayı ısrarla tavsiye etmiştir.⁶ Nitekim borç yükünden kurtulmak için Allâh'tan (c.c) yardım istemiş ve bir defasında şöyle dua etmiştir: "Allâh'ım, günah işlemekten ve borç altına girmekten sana sığınırım".⁷ Hadiste, günaha/küfre girmekle, zaruret olmadan borca girmek birlikte zikredilmiş ve birbirine denk davranış olarak görülmüştür.⁸ Bir başka hadiste de "...borç altına girmekten ve insanların galebesinden sana sığınırım"⁹ buyurmuştur. Borcunu ödeyebilmek için ise şöyle dua etmiştir: "Allâh'ım! Beni helâlin ile yetindir, haramından koru...".¹⁰

Şu halde İslâm, insanın barınma, beslenme ve giyinme gibi temel/zarurî ihtiyaçları karşılamakta güçlük çekmesi halinde borç almasına izin verir.¹¹ Oysa günümüzde, Batı Medeniyetinin istismar ve suiistimali, israf, gösteriş ve nefsanî arzuların etkisi (*hevanın tahakkümü*) ile insanlar, ihtiyaçlarını aşırılık seviyesinde artırma eğilimi göstermiş; zarurî olmayan ihtiyaçlar (*havâic-i gayr-i zaruriye*),

¹ Osman Nuri Topbaş, *Müslümanın Para ile İmtihânı* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 92.

² Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 767; Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri*, 1: 382-383.

³ Zerka, "İslâm İktisadi: İnsan Refahına Bir Yaklaşım", 30.

⁴ Hz. Câbir, Resûlullâh'ın (s.a.s) borçlu olarak ölen kimsenin cenaze namazını kılmadığını rivayet eder. Bk. Nesâî, "Cenâiz", 67 (1960); Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî Abdurrezâk, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, 2. Baskı (Pakistan (el-Hind): el-Meclisu'l-İlmî-Beyrût: Mektebetu'l-İslâmî, 1403; 8: 289 (15257).

⁵ Hz. Enes'in aktardığına göre, Hz. Peygamber (s.a.v), namazını kaldırmaması için getirilen cenazenin borçlu olduğunu öğrenince "Borçlu ölen kimse, kendi adına borcu ödeninceye kadar kabrinde rehinlenmiş gibidir" buyurmuş ve "Cebrâil borçlu olanın namazını kaldırmaktan beni men etti" diyerek cenaze namazını kılmaktan sakınmıştır. Bk. Ebu'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, thk. Husâmu'ddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1414/1994), 3: 40 (4210).

⁶ Bk. İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, 4. Baskı (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 6: 179-180.

⁷ Buhârî, "De'avât", 39; Ebû Dâvûd, "Salât", 148, 149; Nesâî, "İst'âze", 33; Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbüri el-Hâkim, *Mustedreku'l-Hâkim (Zehebî'nin Telhîs üzerine yaptığı Ta'likât ile birlikte)*, thk. Mustafâ Abdulkâdir 'Atâ.1. Baskı (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 1: 725.

⁸ Bk. Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı*, 1: 74.

⁹ Buhârî, "De'avât", 39; Tirmizî, "De'avât", 70; Nesâî, "İst'âze", 25.

¹⁰ Tirmizî, "De'avât", 110.

¹¹ Mannan, 362-363.

zarurî ihtiyaçlardan (*havâic-i zaruri*) sayılmaya başlanmıştır.¹ Doğrusu İslâm, vehme dayalı bu kabil uydurma istekleri/ihtiyaçları karşılamaya dönük borçlanmaya asla müsaade etmez.²

3.1.5. Moda ve Reklamın Yönlendirmesinden Uzak Durmak

“Değişiklik gereksinimi veya süslenme özentiisiyle toplum yaşamına giren geçici yenilik” ya da “belirli bir süre etkin olan toplumsal beğeni, bir şeye karşı gösterilen aşırı düşkünlük” anlamları taşıyan moda,³ tanımlardan da anlaşıldığı üzere, taklit yoluyla insanların hayatına giren bir yaşam tarzıdır.⁴ Moda, daha ziyade kıyafet anlamında kullanılmakla beraber sadece giyim-kuşam (kıyafet) dünyası ile ilgili değildir. Dolayısıyla moda, birçok farklı alanlarda tercihlerin değişmesi ve bir noktaya odaklanması şeklinde ortaya çıkabilmektedir.⁵

Reklam ise, “bir şeyi halka tanıtmak, beğendirmek ve böylelikle sürümünü sağlamak için denenen her türlü yol” veya “tüketicilerin zevk ve tercihlerini etkileyerek kendi malına yönelik istemi artırmak amacıyla firmanın yaptığı satış artırıcı etkinliklerden biri” olarak tanımlanmaktadır.⁶ Reklamlar, insanları etkileme ve bunun yöntemleri, toplum üyelerinin zevkleri hakkında bilgi verme açısından aynı zamanda bir ülkenin kültürünü yansıtır.⁷

Kitle iletişim araçlarının ve sosyal medyanın etkinliğini artırdığı günümüzde, özellikle televizyon ve internet vasıtasıyla, insanların duyu ve zevk dünyaları harekete geçirilmektedir. Dahası kendilerine önerilen modaların ve reklamların olumsuz şartlandırmaları ile tüketici davranışlarına müdahale edilen nesiller, dünyayı etkisi altına alan kapitalist ve materyalist zihniyetin birer mahkûmu haline getirilmektedir. Zamanla egoist ve menfaatperest bir kişi haline getirilen Müslüman insanın merhamet, şefkat ve paylaşma gibi manevî değerleri yok edilerek imanı zayıflatılmak istenmektedir.⁸

Görüldüğü üzere, harcamada/tüketimde israf odaklı bir ekonomik sistemde veya dünya görüşünde, moda ile tüketicinin, bir yaşam tarzına veya eşyaya yönelik aşırı istek/temayül vb. zaafı kullanılmakla; reklam yoluyla da, bir malı/eşyayı beğendirme ve ona olan talebi artırma amacı söz konusudur. Şu halde taklit, özentî ve bir şeye aşırı düşkünlük gibi olumsuz niteliklerle moda furçasına kapılan Müslüman tüketici, yapılan propaganda ve değişik teşvik yollarının etkisinde kalabilir. Bu sebeple uyanık olması, aldanmaya meydan vermemesi ve israf ekonomisini çağrıştıran harcamalardan uzak durması gerekir. Bunun yolu ise, içinde bulunduğu maddî imkânlarla şükür ve kanat ile razı olmasıdır.

4. MÜSLÜMAN İNSANIN FELÂHI

Her düzenin ve sistemin iktisadî faaliyetlerinin bir takım hedefleri ve gayeleri vardır. Bazı düzenler, başka milletleri yenmek ve kendileri dışındakilere mutlak hâkimiyet kurmak için kendi milletlerini güçlendirmeyi ve yükseltmeyi hedefler. Bazılarının hedefi ise, insanın refaha ulaşmasını ve yaşamını olabildiğince en yararlı şekilde geçirmesini sağlamaktır.⁹

İslâm iktisat düzeninde hedef, hayatı, Kur’ân ve Sünnet nasslarından elde edilen hükümler çerçevesinde sürdürmektir. Bu hedefe varmanın çaresi ise, meşru ve helâl yollarla çalışıp kazanmak ve kazancın fazlasını da diğer insanlarla paylaşmaktır. Esasında böyle yapmakla son tahlilde üç şey hedeflenmektedir: 1) İnsanın başkalarına muhtaç olmadan geçimini sağlaması; kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılaması, 2) Allâh’ın helâl ve temiz kıldığı gıdalardan, meşru zevk ve eğlencelerden

¹ Nursi, *Sözler*, 967; a.mlf., *Tarihçe-i Hayat* (İstanbul: Söz Matbaacılık Yayıncılık, 2011), 361, 874; a.mlf., *Ramazan İktisat-Şükür Risaleleri* (İstanbul: Envar Neşriyat, 2000), 76. Ayrıca bk. Mannan, 363.

² Mannan, 363.

³ *TDK Büyük Türkçe Sözlük*, 10. Baskı (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005), 1404; İlhan Ayverdi-Ahmet Topaloğlu, *Kubbealtı Lugatı-Türkçe Sözlük*, 1. Baskı (İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2007), 745.

⁴ Sancaklı, *Asrın Afeti İsrâf*, 14.

⁵ A. Tahir Gürsoy, *Giyim Kültürü ve Moda*, ed. Nurten Erk Tosuner (İstanbul: Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, 2010), 2: 14; Fatma Barbarosoğlu, *Moda ve Zihniyet*, 6. Baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 28.

⁶ *TDK Büyük Türkçe Sözlük*, 1650; Ayverdi-Topaloğlu, *Kubbealtı Lugatı-Türkçe Sözlük*, 885.

⁷ Işıl İnce Özyıldırım, “Reklam Diline Dilbilimsel Bir Bakış”, *Reklamın Toplumsal Yansımaları ve Yeni Reklam Biçimleri*, derl. Şahide Yavuz, 1. Baskı (Ankara: Ütopya Yayınları, 2009), 61.

⁸ Bk. Topbaş, *Müslümanın Para ile İmtihani*, 6-7. Reklam ve modanın insan üzerindeki etkisi için ayrıca bk. Özyıldırım, “Reklam Diline Dilbilimsel Bir Bakış”, 61.

⁹ Mübârek, *İslâm İktisat Nizamı*, 36.

ve de insanlığa yararlı olan sanayi ürünlerinden istifade etmek, 3) İnsanlara faydalı bir Müslüman olmak.¹

Yukarıdaki hedefleri elde edebilmek için İslâm'ın değerler sistemiyle uyumlu bir ekonomi anlayışı/yaklaşımı esas alınmalıdır. Bu tarz ekonomi, kaynakların yoğun bir şekilde kullanılmasını ve potansiyellerinden tümüyle faydalanmayı, lüksten kaçınmayı ve sade yaşamayı öngörür. Burada sadelik, daha yüksek bir yaşam seviyesini elde etme imkânı olanlara yoksulluk ve sefalet içinde yaşamalarını tavsiye etmek değildir. Aksine İslâmî dünya görüşü, daha yüksek bir maddî hayatı elde etme gücüne sahip olanların, kendi maddî rahatlıklarından gönüllü olarak vazgeçmelerini ve başkalarının da benzer hayat tarzından yararlanabilmeleri için ekonomik standartlarının geliştirilmesine katkı sağlamalarını zorunlu kılar. Böylece İslâm, insanların enerjilerini, daha çok kazanma hırsından sosyal gelişme ve manevî zenginleşmeyi hedefleyen sürekli bir çabaya doğru sevk eder. Bundan maksat, sosyo-ekonomik şartlardaki farklılıkların olabildiğince giderilmeye çalışıldığı eşitlikçi, refahı paylaşan ve felâha kavuşan bir toplum oluşturmaktır.²

4.1. Felâh Kavramı

Arapça “felh” veya “felehe” kökünden türeyen ve fevz, necât, zafer, bekâ, sahûr kelimeleriyle anlamdaş olan *felâh* sözlükte; “arzu edilen şeyleri elde etme, istenmeyen şeylerden kurtulma, hayır, nimet, refah ve saadet içinde bulunma” gibi anlamlar içerir. Terim olarak ise; kişinin dinî ve ahlakî yükümlülüklerini yerine getirmesinin sonucunda dünyada elde edeceği başarı ve mutlulukla âhirette ulaşacağı ebedî kurtuluş ve saadeti ifade eder.³

Arap dil âlimi Râğîb el-İsfehânî felâhı, her iki dünyayla ilgili olarak anlamlandırmış ve bir anlam bütünlüğü içinde takdim etmiştir. Ona göre, felâh hem dünyayı hem de âhireti ilgilendiren bir kavramdır. Felâh, dünya hayatı için üç şey temsil/ifade eder. Bunlardan ilki varlığı/yşamı sürdürmek (*bekâ*), ikincisi arzulardan/yoksulluktan kurtulmak (*ğınâ*), üçüncüsü ise güç ve şeref (*izzet*)tir. Âhîret hayatına dair de; ebedî hayat (*bekâ bilâ fenâ*), ebedî refah (*ğınâ bilâ fakr*), ebedî şeref (*izz bilâ züll*), tüm cehaletten uzak ilim (*ilm bilâ cehl*) gibi anlamları ifade eder.⁴

İslâm, Müslümanların bu dünyadaki felâhını temin etmeyi emrederken aslında gerçek ve ebedî olan âhîret hayatındaki felâhı kazanmalarını hedeflemektedir. Şu halde son tahlilde öteki dünyadaki felâhı elde etmek için çalışan Müslüman, bu dünyada yaptığı/işlediği fiillere karşılık bu dünyada kavuşacağı felâh, (geçici) bir ödül hükmündedir. Dolayısıyla bu dünyadaki felâh arayışı Müslümanın âhîretteki felâhına vesile olmaktadır.⁵ Felâhın her iki dünya ile ilgili anlamlarından da anlaşılacağı üzere felâhı arama çabası, dünya hayatından başlayıp âhîret hayatına devam eden bir süreci ifade eder.

4.2. Müslüman İnsanın Felâhına Yönelik Tüketici Davranışları

İslâm'da özel mülkiyete izin verilmekle beraber, bir takım hukukî ve ahlakî/manevî ilkelerle dolaylı olarak sınırlandırma getirildiği bilinmektedir. Kuşkusuz bundan maksat, servetin belli şahıslar elinde toplanmak suretiyle tüketim eğiliminin (normalin altına) düşmesine ve âtıl servet eğiliminin artmasına sebep olan vasatı/zihniyeti ortadan kaldırmaktır.⁶

İslâm'ın öngördüğü toplum, birilerini istismara dayalı bir rekabet ve mücadele değil, yardımlaşma, dayanışma ve aynı inanç etrafında bütünleşme (vahdet) toplumdur. Bu toplum, herkese faydalı mal ve hizmet üreten, kazandığını ölçülü harcayan ve kendini, çalışıp kazanmaktan aciz kardeşlerinin ihtiyaçlarını karşılamakla sorumlu hisseden fertlerden oluşmaktadır.

¹ Mübârek, *İslâm İktisat Nizamı*, 36-37.

² Bk. Khan, *İslam İktisadına Giriş*, 16-17.

³ Cevherî, “Felehe”, *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, 1: 577; İbn Manzûr, “Felehe”, *Lisânu'l-Arab*, 11: 216; Adil Bebek, “Felâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 300.

⁴ Khan, *İslam İktisadına Giriş*, 37.

⁵ Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğîb el-İsfehânî, *el-Mufredât fi Garibi'l-Kur'an*, thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvedî, 1. Baskı (Dımaşk-Beyrût: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiye, 1412), 644; Khan, *İslam İktisadına Giriş*, 37.

⁶ Bk. Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, 49.

Müslüman insan diye nitelediğimiz bu fertler, sadece kendilerinin değil, başkalarının da refahını önemsediklerinden kazandıkları malları, gelişi güzel ve gösteriş için harcamaz; sahip oldukları malların mutlak hâkimi edasıyla hareket ederek gösteriş (*riyâ*), başa kakma (*menn*) ve eziyet (*ezâ*) ile diğer insanları aşağılamazlar. Çünkü bu şekildeki davranışın, “Ey iman edenler! Allâh’a ve âhiret gününe inanmadığı halde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın...”(el-Bakara 2/264) âyetinde de geçtiği üzere, kâfirlerin (ve münafıkların) âdet ve uygulamalarından olduğunu ve şiddetle yerildiğini bilirler.¹

İslam iktisadında malın/servetin nasıl ve nereye harcanacağı konusunda tüketicinin ortaya koyacağı davranış şekli onun aynı zamanda bir Müslüman olarak taşıdığı sorumluluğun gereğidir. Bu sorumluluk duygusuyla hareket eden Müslüman, doğal olarak felâhına yönelik bir tüketici davranışı sergilemiş demektir. Aşağıda biz, söz konusu tüketici davranışını, serveti harcamanın/kullanmanın dört temel başlığından hareketle irdelemiş olacağız.

4.2.1. Zekât Verme

Sözlükte, “temizleme” anlamında olan *zekât* terim olarak; sosyal adaleti sağlamak amacıyla zengine yüklenen vergi demektir. Esasında zekâtın temizleme işlevi ahlâkî, iktisâdî ve sosyal olmak üzere üç sahada ve çok yönlü olarak gerçekleşmektedir.² Zekât, ibadet olduğu için Müslümanların muhatap olduğu mâlî sorumluluktur. Müslümanların, borç ve ihtiyaçlarından artan nisap miktarına ulaşmış gelirlerinden ödemekle yükümlü oldukları miktardır ve Tevbe sûresinin 60. âyetinde belirtildiği gibi, sekiz sınıf insana verilir. Fakat zimmî olsun ya da olmasın gayrimüslime verilmez.³

İslâm, harcama fazlası paraya/sermayeye sahip olan Müslüman insanın, ihtiyaçtan geri kalan parasını sanayî, ticaret veya herhangi bir iş sahasında kullanmasını veya başkalarına sermaye olarak vermesini ve ortaklık girişimlerinde bulunmasını belli ölçüler çerçevesinde meşru bulur ve hatta tavsiye eder. Fakat serveti hiç kimseye paylaşmadan tek elde toplamaya veya âtil bırakmaya izin vermez. Böylelikle servetin bütünü ortak kullanım niteliği kazanmış olur. Şayet bu şekilde olmazsa, biriktirilen servetin yıllık % 2,5’luk (1/40) kısmı, çalışmayan veya çalışmasına rağmen ihtiyaçlarını karşılayamayan fertlere zekât olarak verilir.⁴ Şu halde zekât, servetini âtil tutanlardan alındığı için, bu durumdan kurtulmak isteyen insanlar ya servetlerini atâletten kurtarmak maksadıyla artı değer üretmek üzere ekonomiyi dâhil etmeli ya da servetlerinin bir kısmını yoksullara vermelidir.⁵

Zekât verme emriyle, zenginler bencillikten kurtulmayı, mala ve paraya düşkünlükten arınmayı, darda kalmışların yardımına koşmayı huy edinmiş kimseler olarak İslâm ahlakıyla ahlaklanmış olgun Müslüman olurlar. Ayrıca toplanan paralar, öncelikle insan onurunu geliştirir, işgücü kalitesini artırır, dahası artan satın alma gücü ile genel talep hacmi yükselir ve ekonomik hayata canlılık gelir. Neticede zekât vasıtasıyla zengin ile fakir arasında çok sıcak bir sevgi ve bağlılık ilişkisi oluşur.⁶

4.2.2. Ödünç Para Verme (Karz)

İslâm, tüketimde harcayacağı ve ileride ödeyebileceğini düşündüğü bir paraya ihtiyaç duyan kişinin bu ihtiyacını zengin komşularının, arkadaşlarının ve dostlarının karşılamasını, bir bakıma kredi sağlamalarını emretmektedir. Bu işlem, İslâmî literatürde ödünç para verme (*karz*) adıyla anılmaktadır.⁷ Ödünç olarak verilen para, ister ihtiyaçların giderilmesi isterse iş kurma amacıyla alınmış olsun, hiçbir fazlalık eklenmeden geri alınmalıdır. Çünkü geri alınacak en küçük miktardaki fazlalık, zamanla paranın, bir grup sermaye sahibinin elinde toplanması ve dolayısıyla toplumun refahına yönelik bir tehdit anlamına gelir. Oysa ihtiyaç fazlası paranın ticaret, sanayî vb. alanlarda

¹ Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 902; Vehbi, *Büyük Kur'an Tefsiri*, 2: 491-492.

² Mahmud Ahmed, *İslâm İktisâdî (Mukayeseli Bir Tedkik)*, çev. Yusuf Ziya Kavakcı (İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1975), 127.

³ Takiyuddin en-Nebhâni, *İslâmî İktisat Nizami*, terc. Cuma Canpolat, 1. Baskı (Ankara: Köklü Değişim Yayıncılık, 2008), 262-265.

⁴ Bk. Mevdudî, *İslâm'da İktisat Nizami*, 42.

⁵ Bk. Ömer Faruk Tekdoğan - Mehmet Tarık Eraslan, “Sosyal Yardımlar İnsanların Çalışma İsteklerini Nasıl Etkilemektedir: İslamî Çerçeve Bir Sosyal Yardım Yapısı Geliştirmek”, çev. Zeynep Özbek, *İslam İktisadında Sosyal Adalet*, ed. Lütfi Sunar, Firdevs Bulut (İstanbul: İktisat Yayınları, 2017), 186.

⁶ Bk. Mehmet Erkal, *Zekât -Bilgi ve Uygulama-*, 2. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2008), 44.

⁷ Ahmed, *İslâm İktisâdî*, 180.

kullanılması veya başkalarına sermaye olarak verilmesi,¹ bir şekilde toplumun ve bireyin istifadesine sunulmak anlamına geldiği için, İslâm ekonomisinin kalkınmasına ve Müslüman insanın refahına yapılan bir yatırım olarak görülür.

4.2.3. Sosyal Yardımlarda Bulunma (İnfâk)

İnfâk, malın elden çıkarılması; harcanması ve sarf edilmesidir. Birçok anlamları ihtiva edecek nitelikte oldukça geniş bir kavramsal çerçeveye sahip olduğu için farz, vâcib ve mendûb kısımlara ayrılmaktadır. İslâm dininde tüm bu kısımları itibariyle sahip olduğu mana ve öneme binaen Kur’ân’da, namaz (*salât*) gibi, felâha ulaşmanın bir şartı olarak zikredilmiştir.² Ne var ki, bu başlıkta infâkın, “kişinin, başkaları ve toplumun sosyal ihtiyaçları için sadece Allâh rızasını gözeterek harcama yapması” anlamı vurgulanmaktadır. Dolayısıyla zenginlerin malından alınıp fakir ve muhtaçlara verilen pay olan zekât ile kişinin ailesi için yaptığı harcamalar (nafaka/rızık) bu anlama dâhil edilmemektedir.³

İslâm, mal biriktirmeyi değil, Allâh rızası için harcamayı (*infâk*) tavsiye eder. Fakat bu harcama, bir yandan yeni gelir oluşturmalı bir yandan da gelirin âdil bölüşümünü sağlamalıdır. Bu sebeple servetin işlevsiz/âtil tutulması yasaklanmış ve infâk sürekli olarak teşvik edilmiştir.⁴

Yüce Allâh’ın, “Sevdiğiniz şeylerden Allâh yolunda harcamadıkça iyiliğe (*birr*) asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allâh onu bilir”(Âl-i İmrân 3/92) buyruğunda geçen “iyilik/birr”, bol hayır demektir. Burada kulların iyiliği, çok sevdiği mallarından bir kısmını fakirlere infakta bulunmasıdır. Allâh’ın kullarına iyiliği ise, amellerine sevap vermesi, onları cennete sokması ve işlerinden razı olmasıdır. Esasında âyetteki “Allâh yolunda harcamak” anlamına gelen *infak*, hem vâcib olan zekâti hem de müstehâb olan sadakayı ihtiva etmektedir.⁵

İslâm, insanın kazandığından kendi meşru ve hakiki ihtiyaçlarına harcadıktan sonra geri kalanını ihtiyacı olanlara devretmesi meziyetini en yüksek ahlak ölçülerinden biri olarak kabul ve herkesi buna teşvik eder.⁶ Bu sebeple, İslâm toplumunda kendi el emeğiyle kazanıp başkaları için harcayan (infâk eden) kişiler, kazancını (başkasıyla paylaşmadan) biriktiren ya da daha fazla kazanmak için işletenlerden daha erdemli/üstün sayılmışlardır.⁷ Nitekim bu üstünlüğe işaretler, Hz. Peygamber, “Veren el, alan elden hayırlıdır”⁸ buyurmuştur.

4.2.4. Fâiz Yememe

Klasik fıkıh metinlerinde “ribâ” terimiyle ifade edilen fâiz; “karşılıklı bedele dayalı olarak kurulan akitlerde (akd-i muavaza) zımnında, karşılıksız kalan herhangi bir fazlalık” veya kısaca “karşılığı olmayan fazlalık” demektir.⁹

Fâizin haram/yasak olduğuna dair delil olarak; Kur’ân-ı Kerim’in, “Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar. Bu, onların, ‘alışveriş de fâiz gibidir’ demelerinden dolayıdır. Oysa Allâh alışverişi helâl, fâizi haram kılmıştır...”(el-Bakara 2/275) âyetini ve “Resûlullâh (s.a.v), fâiz yiyeni, yedireni, şahitlerini ve yazıcısını lanetlemiştir”¹⁰ hadisini göstermek mümkündür. Ayrıca fâizin haram oluşu üzerine İslâm hukukçularının ittifakı (icmâ’-ı ümmet) ve kıyâs-ı fukahâ hâsıl olmuştur.¹¹

¹ Bk. Mevdudî, *İslâm’da İktisat Nizamı*, 42.

² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1: 192-193.

³ Bk. Khan, *İslam İktisadına Giriş*, 40.

⁴ Tabakoğlu, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, 50.

⁵ Vehbi, *Büyük Kur’an Tefsiri*, 2: 666.

⁶ Mevdudî, *İslâm’da İktisat Nizamı*, 41.

⁷ Bk. Mevdudî, *İslâm’da İktisat Nizamı*, 41-42.

⁸ Buhârî, “Vesâyâ”, 9.

⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım ts.), 2: 952; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (by: Bilmen Yayınevi ty), 6: 104, 109; Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku 3* (İstanbul: Ensar Neşriyat. 1996), 296.

¹⁰ Bk. Buhârî, “Libâs”, 86; Muslim, “Musâkât”, 106; Tirmizî, “Buyû’”, 2 (1206); Nesâî, “Zinet”, 25; İbn Hanbel, *Musned*, 1:83, 88, 93, 107.

¹¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, 6: 109.

Fâizin yasak kılınması ile, insanın sadece ahlâkî, sosyal, siyasî değil, belki de daha çok ekonomik zararları önlenmiş olmaktadır.¹ Söz gelimi Allâh Teâlâ'nın, "Ey imân edenler! Kat kat artırılmış olarak fâiz yemeyin. Allâh'a karşı gelmekten sakının ki felâha eresiniz"(Âl-i İmrân 3/130) buyruğunda, borç sermaye üzerinden alınan kat kat (*ez'âfi muza'afe*) fâizden, felâha ulaşmanın bir engeli olarak bahsedilmektedir. Âyette, sakınma (*ittikâ*) emri ile ilgili olan fâizden kaçınma meselesi ekonomik bir meseledir.² Dolayısıyla, fâiz ekonomiden tamamen kaldırılınca kadar hem bu dünyada hem de öteki dünyada felâha giden yolların kapanmış olacağı vurgulanmaktadır.³

Şu halde fâiz yasak olunca, buna inanan insanlar, ihtiyaç sahibi insanlara karşılıksız borç verme (*karz-ı hasen*) şeklinde yardımda bulunurlar. Böylece insanlar arasında lütuf ve ihsan, yardımlaşma gibi duyguların veya görevlerin devam etmesi sağlanmış; hırs ve düşmanlık vb. toplumun felaketine sebep olan düşüncelerin yayılması da engellenmiş olur.⁴ Başka bir ifadeyle, ribâdan uzak duranlar, bu şekilde davranmakla, ihtiyaç sahiplerinin kazançlarına dokunmamış, toplumun faydası için servetlerini hayırlı şekilde infak ederek üretime ve dünyevî felâha katkı sağlamış olurlar. Üstelik yukarıda mealen zikredilen âyette(*el-Bakara 2/275*), "kıyamet günü şeytan çarpmış saralı veya deli gibi perişanlık içinde kalkarlar" diye nitelenen fâiz yiyicilerin bu halinden emin olarak uhrevî felâha da ermiş olurlar.⁵

5. SONUÇ

Her şeye sahip ve mâlik olan Yüce Allâh, insanoğluna birçok nimet bahşetmiştir. İnsana verilen nimetlerden biri de mal-mülktür. Bu nimet, Allâh'ın bir lütfu olup onu dilediği kuluna verir. Dolayısıyla Allâh kişiye bir servet/zenginlik ihsan etmişse, bu, o insanın üstünlüğünü göstermez. Çünkü zenginliği ve fakirliği, sevip sevmeme ölçütüne göre değil, kulların imtihanı gereği onlara vermiştir. Esasında gerek fakirlik gerekse zenginlik, sahibinin imtihana tâbi tutulmasına vesile olan birer nimettir. Ölümü ve hayatı yaratan Yüce Allâh, kullarına bu iki nimetten birini, hangisinin daha güzel amel yapacağını sınamak için vermiştir. Söz gelimi zenginlik, insanın/kulun olumlu yönlerini de ortaya çıkarabilir, olumsuz yönlerini de. Diğer bir ifade zenginlik sahip olduğu zenginlik ve servet onda yardımseverlik, paylaşma, cömertlik, hizmet, tevazu ve şükür gibi olumlu yönlerin (erdemlerin) öne çıkmasına sebep olduğu gibi bencillik, cimrilik, nankörlük, kibir gibi olumsuz yönlerin ortaya çıkmasına da sebep olabilir. Nitekim "insanların hangisinin daha güzel amel yaptığını deneyelim diye şüphesiz biz yeryüzündeki şeyleri ona bir ziyet yaptık"(el-Kehf 18/7) âyetinde, zenginliğin, dünyevî refaha bencilce ve sorumsuzca sahip olma vesilesi değil; dünyevî ve uhrevî felâhın ancak nimetin meşru yolda ve biçimde kullanılması, başkalarıyla paylaşılması ile mümkün olabileceğini gösteren bir imtihan aracı olduğu vurgulanmaktadır.

Ne yazık ki günümüzde, oldukça etkili olan İslâm dışı iktisadî zihniyet içinde, özel hayatında dinin emir ve yasaklarına uymaya çalıştığını söyleyen birçok Müslüman büyük ölçüde moda ve reklamın yönlendirmesine maruz kalmakta ve ticarî hayatında da İslâm'ın pek çok hükmünü göz ardı edebilmektedir. Hisleri ve hevesleri tahrik eden kapitalizm ve benzeri (beşerî) ekonomik sistemler, insanın hırs, haset veya ihtirasla meşru olmayan kazanç elde etmesini adeta teşvik etmekte ve her ne şekilde olursa olsun çok kazanan, mutluluğun ancak çok mala sahip olmakla mümkün olacağını düşünen bir iktisat adamı (*homo-economicus*) modeli önermektedir.

İslâm'ın idealize ettiği "Müslüman insan" ise, Kur'ân-ı Kerîm'in, "Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır"(el-Furkân 25/67) âyetinde, Allâh'ın hâlis kulları tabiriyle kendilerinden övgüyle bahsedilen kâmil mü'min yani İslâm insanı(*homo-Islamicus*)dır. *Allâh'ın hâlis kulları* diye ifade edilen bu tip insanlar, muhtaç olanlara ve nafakası üzerine vâcib olan çoluk çocuğuna infak ettiklerinde, harcamaları şeriata ve aklın kötü

¹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku* 3, 298.

² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 1173; Khan, *İslam İktisadına Giriş*, 42.

³ Khan, *İslam İktisadına Giriş*, 42.

⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 967-Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, 6: 110.

⁵ Bk. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2: 956-957.

saydığı israf derecesine varmayanlardır. Tüketim ve harcamalarında, İslâm'ın çizdiği sınırları aşmadıkları gibi cimrilik yaparak harcamaları (infakı) gereğinden eksik de yapmazlar; ifrat ile tefrit arasında bir orta yol bulurlar ve adâlet üzere infak ederler.

İslâmiyet, dünyevî ve uhrevî felâha ulaşabilmesi için, Müslüman insanın davranışlarına servetin yön vermesine müsaade etmez. Başka bir deyişle, İslâm, vaz' ettiği kurullarla insanın ne fakirliği sebebiyle malın-mülkün mahkûmu, ne de zenginliğiyle mutlak hâkimi olduğu düşüncesine kapılmasını kabul eder. Esasında her iki durum da insanı, felâha değil, hüsrana götüren hallerdir. Oysa İslâm, Müslüman insanın, iki cihan saadetini temin için, tevekkül ve kanaat ile meşru yoldan çalışıp kazanmasını, kazandığından yoksullara, gariplere ve muhtaçlara vermesini öğütlemektedir. Şu halde Müslüman insanın en önemli gayesi, servet/sermaye elde etmek değil, her hâl üzere tabi tutulduğu imtihanı kazanmaya çalışmak olursa, mala-mülke olan tasarruf yetkisi ya da ünsiyet ve ihtiyaç hali, onu, davranışlarında asla aşırılığa sevk etmez. Dahası zengin olduğunda şükürle tasadduk eder, fakir olduğunda ise, sabırla kanaat eder. Hâsılı, Müslüman insan, İslâmî prensiplere uyduğu ölçüde ister zenginlik isterse fakirlik halinde olsun istikametini korur ve iki dünyada da felâha ulaşır.

KAYNAKÇA

Abdurresûl, Alî. *el-Mebâdiu'l-İktisâdiyye fi'l-İslâm*. Takdîm: Salâhuddîn Nâmık. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.

Abdurrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî. *el-Musannef*. Thk. Habîburrâhmân el-A'zamî, 2. Baskı. 11 Cilt. Pakistan (el-Hind): el-Meclisu'l-İlmî-Beyrût: Mektebetu'l-İslâmî, 1403.

Ahmed, Mahmud. *İslâm İktisâdı (Mukayeseli Bir Tedkik)*. Çev. Yusuf Ziya Kavakcı. İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 1975.

'Ammâre, Muhammed. *Kâmûsu'l-Mustalahâti'l-İktisâdiyye fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*. 1. Baskı. Beyrût-Kahire: Daru's-Şurûk, 1413/1993.

Arslan, Hüseyin. *İslâm'da Tüketici Hakları*. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

_____ . "İslâm'da Tüketici". *İktisat ve Din içinde* (237-248). Hazl. Mustafa Özel. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Ayverdi, İlhan-Topaloğlu, Ahmet. *Kubbealtı Lugatı-Türkçe Sözlük*. 1. Baskı. İstanbul: Kubbealtı İktisadi İşletmesi, 2007.

Barbarosoğlu, Fatma. *Moda ve Zihniyet*. 6. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Bebek, Adil. "Felâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 300-301. Ankara: TDV Yayınları, 1995.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. 8 Cilt. by: Bilmen Yayınevi ts.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Canan, İbrahim. *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*. 4. Baskı. 18 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. "Serefe". *es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*. Thk. Emîl Bedî' Ya'kûb-Muhammed Nebîl Tarîfî. 1. Baskı. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999.

Curcânî, Alî b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Beyrût: Mektebetu Lubnân, 1985.

Elbânî, Ebû Abdurrahmân Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletu'l-Ehâdîsi's-Sahîha*. 1. Baskı. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-Me'ârif, 1-5.ciltler: 1415/1995 - 6.cilt: 1416/1996 - 7.cilt: 1422/2002.

- Erkal, Mehmet. *Zekât -Bilgi ve Uygulama-*. 2. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2008.
- Gürsoy, A. Tahir. *Giyim Kültürü ve Moda*. Ed. Nurten Erk Tosuner. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Tekstil Sanayii İşverenleri Sendikası, 2010.
- Hâkim, Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbûrî. *Mustedreku'l-Hâkim (Zehebî'nin Telhîs üzerine yaptığı Ta'likât ile birlikte)*. Thk. Mustafâ Abdulkâdir 'Atâ.1. Baskı. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Hammâd, Nezih. *İktisadî Fıkıh Terimleri*. Çev. Recep Ulusoy. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Suleymân. *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*. Thk. Husâmuddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1414/1994.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 1. Baskı. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1409.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Musnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. 6. Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sunenu İbni Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem. "Serefe". *Lisânu'l-Arab*. 18 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, ts.
- Kahf, Munzir. "İslam Toplumunda Tüketici Davranışı Teorisine Bir Katkı". *İslâm İktisadî Araştırmaları-I*. Çev. Hüner Şencan. 1. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- Kalleg, Cengiz. "İsraf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 178-180. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Karakoç, Sezai. *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*. 16. Baskı. İstanbul: Diriliş Yayınları, 2017.
- Karaman, Hayreddin. *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku 3*. İstanbul: Ensar Neşriyat. 1996.
- Khan, Muhammad Akram. *İslam İktisadına Giriş*. Çev. Gökhan Umut. 1. Baskı. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.
- Mannan, M. A. *İslam Ekonomisi Teori ve Pratik*. Çev. Bahri Zengin-Tevfik Ömeroğlu. 3. Baskı. İstanbul: Fikir Yayınları, 1976.
- Mevdudî, Ebû'l-A'lâ. *İslâm'da İktisat Nizamı*. Çev. Tüzün Demirer. Ankara: Hilal Yayınları, 1966.
- Muslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc. *Sahîhu Muslim*. 3 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Mübârek, Muhammed. *İslâm İktisat Nizamı (Esasları ve Genel Kaideleri)*. Çev. Hüsâmettin Cemal. İstanbul: Çığır Yayınları, 1978.
- Münâvî, Zeynuddîn Abdurraûf. *et-Teysîr bi Şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr*. 3. Baskı. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-İmâmi'ş-Şâfiî, 1408/1988.
- Nebhânî, Takiyuddin. *İslâmî İktisat Nizamı*. Terc. Cuma Canpolat. 1. Baskı. Ankara: Köklü Değişim Yayıncılık, 2008.
- Nursi, Bediuzzaman Said. *Asâ-yı Mûsa*. İstanbul: Sözlere Yayınevi, 1995.
- _____. *Küçük Sözlere*. İstanbul: Sözlere Neşriyat 2012.
- _____. *Ramazan İktisat-Şükür Risaleleri*. İstanbul: Envar Neşriyat, 2000.
- _____. *Sözlere*. İstanbul: Söz Matbaacılık Yayıncılık, 2012.

_____. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Söz Matbaacılık Yayıncılık, 2011.

Özyıldırım, Işıl İnce. “Reklam Diline Dilbilimsel Bir Bakış”. *Reklamın Toplumsal Yansımaları ve Yeni Reklam Biçimleri*. Derl. Şahide Yavuz. 1. Baskı. Ankara: Ütopya Yayınları, 2009.

Râğıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed. *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'ân*. Thk. Safvân 'Adnân ed-Dâvedî. 1. Baskı. Dimaşk-Beyrût: Dâru'l-Kalem-ed-Dâru's-Şâmiye, 1412.

Sancaklı, Saffet. *Asrın Âfeti İsrâf*. 1. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *İslâm İktisadında Helâl Kazanç (Şerhu'l-Kesb)*. Takdim ve Tercüme: Mustafa Baktır. İstanbul: Seha Neşriyat, 1993.

Suyûtî, Celâluddîn b. Ebî Bekr. *el-Câmi'u's-Sağîr fî Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr*. 4. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm ve Ekonomik Hayat*. 2. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1996.

_____. “Giriş”. *İslâm İktisadı Araştırmaları-I* içinde (9-18). 1. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.

TDK Büyük Türkçe Sözlük. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005.

Tekdoğan, Ömer Faruk - Eraslan, Mehmet Tarık. “Sosyal Yardımlar İnsanların Çalışma İsteklerini Nasıl Etkilemektedir: İslâmî Çerçeve Bir Sosyal Yardım Yapısı Geliştirmek”. Çev. Zeynep Özbek. *İslâm İktisadında Sosyal Adalet*. Ed. Lütfi Sunar, Firdevs Bulut. 169-195. İstanbul: İktisat Yayınları, 2017.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre İbn Mûsa. *Sunenu't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Dâru Sahnûn ve Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Topbaş, Osman Nuri. *Müslümanın Para ile İmtihani*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.

Vehbi, Mehmed. *Büyük Kur'ân Tefsiri (Hulâsâtu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân)*. 4. Baskı. 16 Cilt. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1966.

Veżâretu'l-Evkâf ve's-Şuûn'l-İslâmiyye. “İsrâf”. *el-Mevsu'atu'l-Fıkhîyye*. 2. Baskı. 4: 176-194. Kuveyt: y.y., 1406/1986.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10. Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım ts.

Zaim, Sabahattin. *İnsan-İslâm ve Ekonomi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1992.

_____. *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı (Toplum/İktisat/Siyaset)*. 2. Baskı. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 2005.

Zerka, Enes. “İslâm İktisadı: İnsan Refahına Bir Yaklaşım”. *İslâm İktisadı Araştırmaları-I* içinde (19-36). Çev. Ahmet Tabakoğlu. 1. Baskı. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.